

Developments in the Book Layout Design of the Qaraqoyunlu during the Pirbudaq Period of the Second Half of the 9th Century AH (857-871 AH)

Abstract

Qaraqoyunlu ruled around the years (810-872 AH). Jahanshah, the most famous king of Qaraqoyunlu, has done his extensive conquests with his son Mirza Abulfath Pirbodagh. His conquests were in areas such as Kerman, Baghdad, Shiraz, Herat, Isfahan, Yazd and Khorasan, but Pirbudaq was the ruler of Shiraz and Baghdad on his father's side. Activities were carried out in the scientific, cultural and intellectual environment of Iran during the period of Jahanshah and Pirbodagh and they had an impact on Iranian culture. To the extent that these emirs were interested in Persian art and literature, they developed and prospered the bookbinding workshops that were left over from the Jalairian and Timurian eras. Meanwhile, in addition to Jahanshah, his crown prince, Pir Bodaq, during his short reign until his death, caused the growth and promotion of book editing, and his period is one of the important periods of the development of book editing, which unfortunately has been less discussed. The present research seeks to answer the following question: what effects did Pirbodaq have on the development of the art of book layout in the second half of the 9th century AH? For this purpose, various aspects of the art of book design, including writing, calligraphy, painting, gilding, and binding, are considered by examining manuscripts in the period of Pirbudaq's rule, with emphasis on the geographical area of his rule in Shiraz and Baghdad. The research method was descriptive-analytical and historical as well. Describing the decorations of the copies and analyzing it by mentioning the name of the scribe, the place of writing and its date, and the historical developments of the time of Pirbudaq and the political situation of that period that caused the transfer of artists. Although Pirbodagh's reign was short and mostly in the two cities of Shiraz and Baghdad, the number and date of the manuscripts written during his time were many in proportion to the short period of his reign, and it shows his support in maintaining workshops, encouraging artists and scribes. In that era, the value of their profession and art has been respected and precious copies were created, which has remained in the history of art under the name of Pirbudaq period. In the end, the result is that Pirbodaq, by creating a context for the exchange of artists, has caused transferring the center of book design from the east to the west of Iran and has boosted the western school of Iran with a variety of artists with different tastes, and in the meanwhile has transferred those artists and has emphasized

Received: 26 Aug 2023

Received in revised form: 9 Feb 2024

Accepted: 12 Aug 2024

Somayeh Zarei¹

PhD Candidate in Art Research, Department of Research in Art History, Faculty of Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

E-mail: s_zarei@modares.ac.ir

Homayun Haj Mohammad Hosseini² (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Art Research, Faculty of Art and Architecture, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

E-mail: h.hosseini@umz.ac.ir

Doi: <https://doi.org/10.22059/jfava.2024.360241.667126>

on the importance of book design workshops. In addition to the importance of book design, Pirbudaq was interested in scribes, poets, painters, and letter writers to provide the necessary materials for writing.

Keywords

Pirbudaq, Writing, Book Design, Calligraphy, Qaraqoyunlu

Citation: Zarei, Somayeh; Haj Mohammad Hosseini, Homayun (2024). Developments in the book layout design of the Qaraqoyunlu during the Pirbudaq period of the second half of the 9th century AH (857-871 AH), *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 29(3), 63-75. (in Persian)

The Author(s)

Publisher: University of Tehran Press

تحولات هنر کتاب‌آرایی قراقویونلوها در دوره‌ی پیربوداق با تأکید بر کاتبان نیمه‌ی دوم قرن نهم هجری (۷۵۸-۱۷۸ ه.ق)

چکیده

یکی از دوران مهم رشد هنر کتاب‌آرایی، بعد از جلابریان و تیموریان دوره قراقویونلوهاست که متأسفانه کمتر بدان پرداخته شده است. قراقویونلوها وارث مراکز کتاب‌آرایی حکومت‌های پیشین جلابیری و تیموری بودند و خود نیز به توسعه و رونق آن کمک کردند. علاوه بر جهان‌شاه قراقویونلو، ولیعهد او پیربوداق در دوره‌ی کوتاه حکومت خود تا پیش از مرگ، باعلاقه‌ی

مثال‌زدنی موجب رشد و اعتلای کتاب‌آرایی شده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که؛ پیربوداق در تحولات هنر کتاب‌آرایی نیمه دوم قرن نهم هجری قمری چه تأثیری گذاشته است؟ به همین منظور هنر کتاب‌آرایی به‌ویژه کتابت و صفحه‌آرایی با معرفی نسخ خطی و کاتبان، در محدوده‌ی زمانی فرمانروایی پیربوداق در شیراز و بغداد موردتوجه است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و تاریخی است و جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و آرشیوی نسخه‌های خطی می‌باشد. درنهایت این نتیجه حاصل می‌شود که؛ پیربوداق با ایجاد زمینه‌ی تبادل هنرمندان، باعث انتقال مرکز کتاب‌آرایی از شرق به غرب ایران شده است و مکتب غربی ایران را با گونه‌ای از سلیقه‌های مختلف هنرمندان رونق داده و ضمن انتقال هنرمندان، به حمایت از آن‌ها در کتابت انواع نسخی خطی و هنر کتاب‌آرایی پرداخت.

واژه‌های کلیدی

پیربوداق، کتابت، کتاب‌آرایی، خوشنویسی، قراقویونلو

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۲۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

سمیه زارعی^۱: دانشجوی دکتری پژوهش هنر، گروه پژوهش و تاریخ هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. E-mail: s_zarei@modares.ac.ir

همایون حاج‌محمدحسینی^۲ (نویسنده مسئول): استادیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. E-mail: h.hosseini@umz.ac.ir

Doi: <https://doi.org/10.22059/jfava.2024.360241.667126>

استناد: زارعی، سمیه؛ حاج محمدحسینی، همایون (۱۴۰۳)، تحولات هنر کتاب‌آرایی قراقویونلوها در دوره‌ی پیربوداق با تأکید بر کاتبان نیمه‌ی دوم قرن نهم هجری (۷۵۸-۱۷۸ ه.ق)، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۹(۳)، ۶۳-۷۵.

نگارنده (گان)

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران

با بهره‌گیری از تحقیق استقرایی مبتنی بر وصف، ارزیابی و تحلیل و نقاد علمی به این نتیجه می‌رسد که با حضور پیربوداق دو عنصر دیگر وارد مکتب شیراز می‌گردد یکی طرز زندگی ترکمانان، صحنه‌آرایی طبیعی و پیکره‌های ترکمانان و علاقه به داستان‌های عامیانه و عاشقانه و این تأثیرات بر نگارگری و کتابت تذهیب خود را نشان داد. یوشیفوسا سه کی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «مجموعه‌ی ترجیعات سرکاری یادگاری از عصر قراقویونلوها کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۹۷۰»، به معرفی این ترجیعات می‌پردازد که در دربار پیربوداق در شوشتر و بغداد تهیه شده و به لحاظ خوشنویسی و شیوه‌های مرمت کتاب در این دربار حائز اهمیت است. هفت کاتب و خوشنویس این ترجیعات معرفی می‌شوند و تزئیناتی چون تذهیب، تشعیر، حل کاری، سرلوح، جدول کاری مورد توجه است. در مقاله‌ای دیگر یوشیفوسا سه کی (۱۳۸۵) با عنوان «آثار خوشنویسی در دو مرقع سلطان یعقوب (یادگاری از عصر قراقویونلوها و آق قویونلوها)، محفوظ در موزه‌ی توپ قاپی سرای استانبول» آثار خوشنویسی در مرقع سلطان یعقوب را معرفی و تجزیه و تحلیل می‌کند. فهرستی از نام خوشنویسان، شاعران، محل و تاریخ کتابت را بررسی می‌کند. در پژوهش حاضر از دستاوردهای تحقیقاتی نامبرده استفاده می‌شود و سعی بر این است که کتاب‌آرایی دوره‌ی پیربوداق در حدود حکومت او در سال‌های (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق.) به صورت مستقل مورد بررسی قرار گیرد تا نشان دهد که تکوین هنر کتاب‌آرایی توسط کارگاه‌ها و کاتبان در تداوم سلسله‌های قبل در دوره‌ی قراقویونلو نیز همچنان ادامه داشته است. این پژوهش مسوط به معرفی نسخ خطی به همراه نام کاتبان در دوره‌ی پیربوداق که در موزه‌های جهان و مجموعه‌های شخصی به یادگار مانده است، می‌پردازد.

مبانی نظری پژوهش

پیربوداق و وقایع دوره آن

امرای قراقویونلو از القاب سلطان، خان و خان بهادر استفاده می‌کردند و لقب «پیر» از زمان قرا یوسف مؤسس آنان شروع شد که نام اولین فرزند خود را پیربوداق نامید (Tasagil & Kar, 2018, 351). میرزا جهانشاه ولد دیگر قرا یوسف، پسری به نام پیربوداق داشت که بر بخشی از نواحی تحت حاکمیت پدر فرمانروایی می‌کرد. نواحی فتح شده توسط جهانشاه با همراهی پیربوداق، سال ۸۵۶ ه.ق. عراق، سال ۸۵۷ ه.ق. اصفهان، فارس و کرمان (قزوینی، ۱۳۱۴، ۳۵۵)، آذربایجان و عراق، فارس، سواحل عمان، ارمن و گرجستان در سال ۸۶۱ ه.ق. و هرات را در سال ۸۶۲ ه.ق. تصرف کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ۸۵ - ۸۸). پیربوداق در سال ۸۵۷ ه.ق. حاکم شیراز شد، بعد از استقرار در شیراز به پدرش در تصرف مناطق وسیعی از بغداد، کرمان و هرات یاری رساند (میر جعفری، ۱۳۸۸، ۲۵۸). بعد از هرج و مرج شاهزادگان تیموری در سال‌های ۸۵۵ تا ۸۵۷ ه.ق. در یزد، پیربوداق سال ۸۵۸ ه.ق. به یزد رفتند، با ورودش مردم یزد از جهات عدیده به نواهایی رسیدند و او را (پیربوداق گلایی نشان)^۲ نامیدند (آیتی، ۱۳۱۷، ۲۰۷). جهانشاه در سال ۸۶۲ ه.ق. به خراسان لشکرکشی کرد، در این زمان پیربوداق در شیراز بود (منشی قزوینی، ۱۳۷۸، ۳۴) اما در فتح هرات جهانشاه را همراهی کرد و بعد از آن به شیراز بازگشت (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹، ۷۱۱). پیربوداق به دلیل ناراضی بودن از واگذاری هرات بعد از فتح در پی صلح جهانشاه با سلطان ابوسعید تیموری، به فکر استقلال و عدم تابعیت از پدر افتاد. جهانشاه بعد از ناکامی در ارشاد

مقدمه

ترکمانان قراقویونلو حدود سال‌های (۸۱۰-۸۷۲ ه.ق.) در نواحی غرب، مرکز ایران و آذربایجان حکومت می‌کردند. مؤسس این سلسله قرا یوسف نام داشت. پسرش جهانشاه (سلطنت در ۸۳۹-۸۷۲ ه.ق.) معروف‌ترین حکمران قراقویونلوها سرتاسر ایران، گرجستان و بغداد را با همراهی فرزندش پیربوداق فتح نمود. پیربوداق در نواحی تحت فرمانروایی پدر در سال‌های (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق.) بیشتر در شیراز و بغداد حکمرانی کرد. قراقویونلوها مراکز مهم هنری و کارگاهی، هنرمندان، کاتبان و نقاشان ماهری که در اختیار تیموریان و پیش از آنان بود را در اختیار گرفتند و ضمن توسعه‌ی این کارگاه‌ها، به داشتن این کتابخانه‌های باشکوه و سرشار از نسخ خطی مباحثات می‌کردند. تولید کتاب و نسخ خطی به خصوص در دوره‌ی پیربوداق رونق گرفت؛ خوشنویسان و هنرمندان به عنوان سرمایه‌ی فرهنگی - هنری آن دوره به آن‌ها اهمیت داده می‌شد. کارگاه‌های کتاب‌آرایی قراقویونلوها در شهرهای مختلف از جمله شیراز، بغداد، تبریز و هرات قرار داشتند و کاتبان و نگارگران به فرمان پیربوداق در این شهرها جابه‌جا می‌شدند. پیربوداق چون بیشترین دوره‌ی حاکمیت خود را در شیراز و بغداد گذراند، بیشترین نسخ نیز در دوره‌ی ایشان در این دو مکان کتابت شده است؛ بنابراین پژوهش حاضر باهدف شناخت تحولات کتابت و کتاب‌آرایی در نیمه‌ی دوم قرن نهم هجری و این پرسش که؛ پیربوداق در تحولات هنر کتاب‌آرایی چه تأثیری گذاشته است؟ به بررسی نسخ خطی کتابت شده در سال‌های حکومت پیربوداق به عنوان حامی هنرمندان در هنر کتاب‌آرایی می‌پردازد.

روش پژوهش

مقاله حاضر از نظر ماهیت در گستره پژوهش‌های کیفی، به روش توصیفی تحلیلی، بر مبنای هدف تاریخی است. با توجه به پرسش پژوهش که؛ پیربوداق در تحولات هنر کتاب‌آرایی نیمه دوم قرن نهم هجری قمری چه تأثیری گذاشته است؟ ابتدا بر نسخ خطی دوره‌ی قراقویونلوها در سال‌های حکومت پیربوداق (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق.) تمرکز می‌کنیم، ضمن شناخت این نسخ و هنرمندان تحت حمایت وی به خصوص در شهرهای شیراز و بغداد، به معرفی ۷۱ نسخه خطی در سال‌های حکومت پیربوداق به عنوان جامعه‌ی آماری در جدول شماره یک می‌پردازیم، همراه با معرفی ۵۰ کاتب که نام آن‌ها در انجمنه‌ی این نسخ آمده است. از این جامعه‌ی آماری، نسخی که در پژوهش‌های دیگر کمتر مورد توجه قرار گرفت و با توجه به در دسترس بودن، به عنوان نمونه‌های هدفمند انتخاب شدند. جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و آرشیو نسخه‌های خطی می‌باشد.

پیشینه پژوهش

مدارک و اسناد کمی پیرامون هنر کتابت در دوره‌ی قراقویونلوها و پیربوداق موجود است. کتب تاریخی به بیان جنگ‌ها و فتوحات قراقویونلوها اشاره داشته‌اند که در این پژوهش به آن منابع اشاره می‌شود. پژوهش‌هایی که به هنر و کتابت در دوره‌ی قراقویونلو و آق قویونلوها پرداخته‌اند؛ یعقوب آژند (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «شیوه شیراز مکتب ترکمان» به بررسی شیوه‌ی مکتب شیراز در دو مرحله‌ی زمانی دوره‌ی هفت‌ساله‌ی پیربوداق و حکومت هفت‌ساله‌ی خلیل آق قویونلو می‌پردازد.

از طرفی هنرمندانی که توسط تیمور از تبریز به سمرقند کوچانده شدند، بعد از تیمور به بغداد رفته و بعد از سقوط جلایریان به شیراز نقل مکان کردند. شاهرخ در حمله به شیراز و سرکوبی اسکندر سلطان، شماری از هنرمندان شیراز را به هرات آورد و بایسنقر میرزا در سال ۸۳۲ ه. ق شماری از هنرمندان تبریز را به هرات بردند. قراقویونلوها که در دوره‌ی جلایریان در تبریز و بغداد خادمان آل جزایر بودند. در زمان فرمانروایی جهانشاه و پیربوداق ابتدا تبریز، شیراز و بغداد و در نهایت هرات را تصرف کردند. ابتدا هنرمندان مکتب غربی بعد هنرمندان مکتب شرقی در دوره‌ی قراقویونلوها فعالیت می‌کردند. این‌طور به نظر می‌رسد که هنرمندان مکتب شرقی بعد از فتح هرات توسط قراقویونلوها تحت تأثیر هنرمندان مکتب غربی قرار می‌گیرند.

از طرفی وقتی پیربوداق حاکم شیراز و بغداد می‌شود کارگاه‌هایی از دوره‌های قبل وجود داشته و کاتبان و هنرمندانی نیز مشغول بودند و در دوران او کتاب‌آرایی رونق داشته است (آزند، ۱۳۹۸، ۵۱). نمونه‌ای از نسخ کتابت شده تحت حمایت پیربوداق در زیر قابل مشاهده است (تصاویر ۲-۴).

تصویر ۲. سرلوح مذهب دیوان حافظ سعد تبریزی، شیراز، ۸۶۴ ه. ق. مأخذ: (کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۳۱۵۹)

فرزند، با فرستادن محترم میرزا جهانشاه، والده‌ی پیربوداق از پسر عاصی خود خواست فارس را باز گذارد و به بغداد برود (خواند میر، ۱۳۸۰، ۸۵). پیربوداق در سال ۸۶۷ ه. ق راهی دارالسلام بغداد شد (طهرانی، ۱۳۵۶، ۶). در بغداد پیوسته معترض حواشی مملکت پدر بود و هوای حکومت شیراز در سر داشت. جهانشاه در پی تداوم لجاج و عناد فرزندش (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹، ۷۱۵). بغداد را در سال ۸۷۰ ه. ق محاصره کرد (نویسی، ۱۳۷۰، ۵۴۹) و در سال ۸۷۱ ه. ق پیربوداق به دست برادرش محمدی میرزا کشته شد (خواند میر، ۱۳۸۰، ۸۶). نگاره‌ای از پیربوداق در یکی از نسخه‌های کتابت شده در دوره‌ی حکومت او در بغداد ۸۶۴ ه. ق در زیر قابل مشاهده است (تصویر ۱).

تصویر ۱. دیوان حافظ سعد تبریزی (جلال‌الدین سعدالله)، بخشی از برگه‌ی

f.148r، بغداد، ۸۶۴ ه. ق. مأخذ: (URL2)

حمایت از هنرمندان و هنر کتاب‌آرایی

قلمرو حکومتی قراقویونلوها از زمان بیرام خواجه جد قرا یوسف پدر جهانشاه، شهرهای موصل، سنجار و ارجیش در عراق بود (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹، ۶۷۶) زمانی که سلطان احمد جلایر حاکم بغداد بود، شهرهای همدان، سلطانیه، قزوین، ارنجان و در جزین در تصرف قرا یوسف بود (همان، ۶۹۲). جهانشاه ۸۵۶ ه. ق عراق کرمان و فارس را تسخیر کرد (همان، ۷۰۳). کارگاه‌های هنری شیراز نیز در ۸۵۶ ه. ق بدون درگیری‌های خونین، دست‌نخورده به دست افتاد و او به حمایت از هنرمندان پرداخت (آزند، ۱۳۹۸، ۵۱). شیراز قبل از قراقویونلوها در زمان آل اینجو و آل مظفر مرکز تولید نسخ خطی و کتاب‌آرایی بود (بلوم و بلر، ۱۳۹۱، ۶۸). بعد از آن در زمان ابراهیم سلطان حاکم فارس (۸۱۷-۸۳۸ ه. ق) یکی از مراکز کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی باقی ماند (همان، ۱۴۴). ابراهیم سلطان در خطاطی از شاگردان مولانا محمد شیرازی بود (آزند، ۱۳۸۷، ۴۰). امر کتابت در زمان حکومت جهانشاه به خصوص در قلمرو پسرش پیربوداق در شیراز و بغداد ادامه و رونق یافت و بزرگ‌ترین حامی خطاطان در مناطقی چون شیراز، بغداد، ساوه و یزد بودند (سه کی، ۱۳۸۵، ۷۷). تا جایی که «احمد ابن حسین بن علی الکاتب» تاریخ جدید شهر یزد را به نام پیربوداق ساخته و پرداخته است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۴، ۵۹۱۸). جهانشاه با همراهی پیربوداق در سال ۸۶۲ ه. ق هرات را تسخیر کرد و به مدت شش ماه در آنجا بر تخت نشست، بعد از صلح با سلطان ابوسعید تیموری به تبریز برگشت (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹، ۷۰۳). در این تصرف در هنگام بازگشت چند تن از نقاشان هرات و نسخه‌های خطی آنان را به غرب ایران انتقال داد (بلوم و بلر، ۱۳۹۱، ۱۴۸).

کارگاه‌های کتاب‌آرایی قراقویونلوها ابتدا در شیراز، بغداد و تبریز بودند و بر هرات مقدم هستند. جلایران به بغداد و تبریز دسترسی داشته و داد و دهش بین بغداد و تبریز و پیوند بین بغداد و شیراز در این دوره بوده است.

قبل از فرمانروایی جهان‌شاه و پیربوداق، کارگاه تیموریان در هرات دوره‌ی شاه‌رخ و بایسنقر فعال بوده و مکتب شرقی پررونق بوده است و از آنجایی که شیراز و تبریز در دست تیموریان بوده و با هرات در ارتباط بودند ممکن است، تأثیر مکتب شرقی بر مکتب غربی در آن دوره محرز باشد، همان‌طور که پاکباز در کتاب *نقاشی ایران از دیرباز تا کنون* آورده است که:

ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو در سده‌ی نهم هجری بر تبریز، بغداد و شیراز تسلط یافتند، به پیروی از تیموریان در این نواحی کارگاه‌های سلطنتی برپا کردند، هنرمندان محلی و غیر محلی را به خدمت گرفتند و شیوه‌های مکتب هرات با خصوصیات متفاوت را به وجود آوردند. سبک درباری ترکمان تحت حمایت یکی از امیران قراقویونلو به نام پیربوداق بیشتر به مکتب هرات گرایید و شکل پالایش یافته‌ای کسب کرد. (پاکباز، ۱۳۹۸، ۹۰)

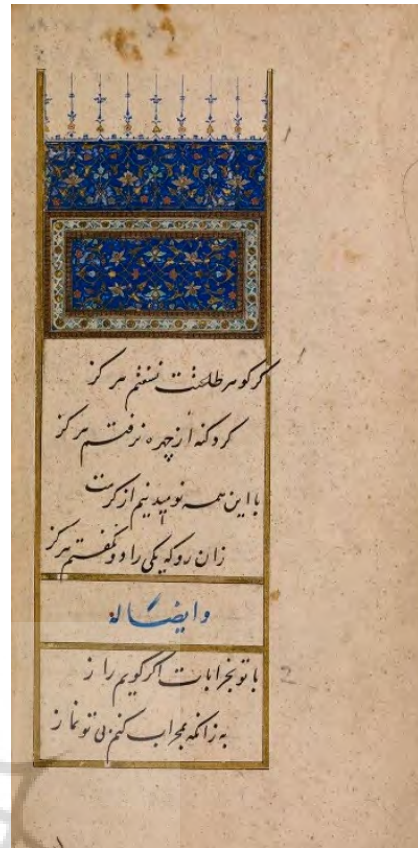
برای بررسی و ادامه‌ی بحث در مورد حمایت پیربوداق از هنرمندان در تولید نسخ و امر کتابت در قرن نهم ه.ق نموداری از موارد هنر کتاب‌آرایی آن دوره در زیر آمده است (نمودار ۱).

نمودار ۱. موارد کتاب‌آرایی در دوره‌ی پیربوداقی

حمایت پیربوداق از کتابت نسخ خطی

صناعت کتابت و خوشنویسی از دید اخوان‌الصفاء، شریف‌ترین صناعات است که وزراء، کُتّاب و اهل ادب در مجالس شاهان بدان افتخار می‌کردند. کتاب‌آرایی هنری که انواع فنون و فروع دارد. نوع نگارش آن در میان امت‌های مختلف چون عرب، فارس، سریانی، عبری، هندی و یونانی متفاوت است (بلخاری قهی، ۱۴۰۰، ۱۰۲). قراقویونلوها نقش مهمی در کتاب‌آرایی داشتند که نسخه‌های کتابت شده و افزایش تولید کتاب در این دوره مؤید این مطلب است. «آنان به خوشنویسی و کاشی‌کاری اهمیت می‌دادند و از صنعتگران در کاخ‌های خود محافظت می‌کردند. باین حال مطالعات انجام‌شده و آثار باقی‌مانده از آن دوره بسیار اندک است. هنر صحافی و مینیاتور در میان قراقویونلوها تحت نظارت پیربوداق توسعه یافت (Arayancan, 2009, 249). از نسخه‌های کتابت شده در دوره‌ی ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو دو مرقع به شماره H.2153 و H.2160 است که در خزینه اوقاف توپ قاپی سرای استانبول نگهداری می‌شود (کریم زاده تبریزی، ۱۳۶۹، ۸۷۳)، مرقع H.2153 یکی از مجموعه نسخه‌های بزرگ اسلامی است که ترکیبی برگرفته از سنت‌های چینی، آداب اروپایی، تصاویر مربوط به کتیبه‌ها، خوشنویسی و تصاویری از محمد سیاه‌قلم است و مرقع H.2160 نیز در کنار این مرقع می‌باشد (Necipoğlu, 2017, 540-532) این مرقع ۵۴۱ تصویر دارد که بیشتر آثار منسوب به محمد

تصویر ۳. سرلوح مذهب رباعیات خیام، شیراز، ۸۶۵ ه.ق. مأخذ: (URL 8)

تصویر ۴. سرلوح مذهب مجموعه رباعیات (افضل کاشانی و خیام)، بغداد، ۸۶۷ ه.ق. مأخذ: (URL 9)

سیاه قلم است (رضایی مهوار، ۱۳۹۰، ۱۰۹۳). نسخه‌های کتابت شده در شخصی پراکنده و نگهداری می‌شوند با تأکید بر زمان کتابت (جدول ۱). فاصله‌ی زمانی دوره‌ی حکومت پیربوداق که در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های

جدول ۱. نسخ کتابت شده تحت حمایت پیربوداق در سال‌های (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق.).

ردیف	سال	نسخه	کاتب	محل نگهداری		
۱	۸۵۷	خمسه نظامی	عماد خباز ابرقوهی	تویقاپی سرای استانبول، با شماره H.779. مأخذ: (آزند، ۱۳۹۷، ۳۴)		
			عبدالرحمن خوارزمی	تویقاپی سرای استانبول. مأخذ: (Hayashi, 2012, 172)		
			عبدالرحمن خوارزمی	بنیاد خاورشناسی فرهنگستان ابوریحان بیرونی.		
۲	۸۵۸	شرح المواقف لایچی	محمد بن محمد طیفوری	کتابخانه دانشگاه آن آربر، میشیگان آمریکا، با شماره ۴۳۷۱		
			کلیات سعدی	انجمن پادشاهی آسیایی (لندن)، or.10908.		
۳	۸۵۹	شرح مجمع البحرین	یعقوب	نسخ خطی دانشگاه آن آربر، میشیگان آمریکا، با شماره ۸۲.		
			قواعد الاحکام علامه حلی	کتابخانه ثقة الاسلام تبریز.		
۴	۸۶۰	دیوان کاتبی	عبدالرحمن خوارزمی	تویقاپی سرای استانبول، با شماره TIEM19967.		
			دیوان اشعار قاسم انوار	انجمن پادشاهی آسیایی (لندن)، با شماره or.11398.		
			حلاج نامه عطار	انجمن پادشاهی آسیایی (لندن)، با شماره or.6634.		
		دیوان عاشق (خُسن ودل)	حسن بن احمد بن سعد	انجمن پادشاهی آسیایی (لندن)، با شماره or.11349.		
			دیوان قاسم انوار، انیس العارفين و انیس العاشقین	انجمن پادشاهی آسیایی (لندن)، با شماره or.11363.		
			شاهنامه	موزه‌ی آفاخان، با شماره AKM268. مأخذ: (Graves & Junod, 2011, 194)		
		۵	۸۶۲	مجموعه دوازده شاعر	عبدالله کاتب اصفهانی	کتابخانه گلستان.
					مجموعه مثنویات	انجمن پادشاهی آسیایی (لندن)، با شماره or.11325.
				دیوان آهی	محمد بن عبدالرزاق المشتهر	کتابخانه دانشگاه پرینستون آمریکا، با شماره ۱۴۷۱. مأخذ: (URL1)
دیوان شمس تبریزی	کتابخانه گلستان، با شماره ۲۶، ردیف ۱۱۷.					
دیوان حافظ	محمد زکوب			کتابخانه گلستان، با شماره ۵۰۷.		
	محمود خماری			کتابخانه یحیی قریب.		
	خمسه نظامی			تویقاپی سرای استانبول، با شماره H.753T.		
۶	۸۶۳			لمعات دیوان عراقی و عشق نامه	محمود شوشتری کاغذی	کتابخانه دانشگاه استانبول.
					دیوان قاسم	کتابخانه چستر بییتی.
		خمسه امیر خسرو دهلوی	سلطانعلی کاتب اصفهانی	کتابخانه گلستان.		
۷	۸۶۴	دیوان حافظ سعد تبریزی جلال‌الدین سعد الله	شیخ محمود هروی پیربوداقی	کتابخانه بریتانیا، با شماره or.11846.		
			دیوان حافظ	کتابخانه بریتانیا، با شماره or.11896.		
		مجموعه رسایل	شیخ محمود، شیراز	کتابخانه چستر بییتی، با شماره ۱۳۴.		
			خمسه نظامی	روبال آسیاتیک سوسایتی، با شماره ۲۴۶. مأخذ: (آزند، ۱۳۹۸، ۵۲)		
		دیوان حافظ سعد تبریزی جلال‌الدین سعد الله	شیخ محمود پیر بوداقی	کتابخانه بریتانیا، با شماره or.11848.		
			مقطعات ابن یمین فریومدی	موزه‌ی اسلامی استانبول.		
		دیوان حافظ سعد تبریزی جلال‌الدین سعد الله	محمود بن محمد بن خماری	کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی با شماره ۷۹۳۳۴۷.		
			دیوان اشرف مراغه‌ای	کتابخانه‌ی فاتح ترکیه.		
		قطعات ابن یمین فریومدی	اظهر تبریزی	موزه‌ی اسلامی استانبول.		
		شاهنامه	احمد حسن بن قطب همدانی	دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات، با شماره ۸۱.		
		التذکره و التنبیره (الالفیه) فی الحدیث	عبدالله بن حمید بن عبدالله شرسیمی	کتابخانه دانشگاه آن آربر، میشیگان آمریکا با شماره ۴۰۲۹. مأخذ: (URL1)		

ردیف	سال	نسخه	کاتب	محل نگهداری
۸	۸۶۵	رباعیات خیام در شیراز		کتابخانه‌ی بادلیان.
		خمسه نظامی		توقی‌قاپی سرای استانبول، با شماره H.773. مأخذ: (Togan, 1963, 26)
		المنجم الوهاج	علی بن حسن ماردینی	کتابخانه وایدنر، دانشگاه هاروارد، با شماره ۳۸۶۳. مأخذ: (URL1)
		شرح الالفیه	حسن بدر بن علی بن احمد اجهوری	دانشگاه آن آربر میشیگان آمریکا، با شماره ۴۳۱۰. مأخذ: (URL1)
		مثنوی مولوی	احمد بن حاجی ابی بکر	موزه هنر والتز آمریکا با شماره W.625. مأخذ: (URL10)
		کلیات کمال خجندی	فخرالدین احمد الکاتب	موزه آثار اسلامی استانبول
		عجایب المخلوقات قزوینی	عبدالله ولد علی بیگ دماوندی	کتابخانه دانشگاه پرینستون آمریکا، Garrett no.82G. مأخذ: (URL4)
۹	۸۶۶	شرح مقاصد الطالبین	ابراهیم بن عمر الدمیری المالکی	کتابخانه گلستان، با شماره ۱۲۳۴. کتابخانه گلستان.
		کلیله و دمنه		
		خمسه نظامی	جعفر بایسنقری	توقی‌قاپی سرای استانبول، با شماره H.761. مأخذ: (اژند، ۱۳۹۷، ۳۶)
		شرح مجمع البحرین	حاجی علی بن سید علی بن محمد	دانشگاه آن آربر میشیگان آمریکا، کتابت: روستای جوزیف با شماره ۴۳۵۰. مأخذ: (URL1)
		دیوان اسفرنگی و فاریابی	کمال ثانی	کتابخانه گلستان، با شماره ۵۷۷.
		شرح احوال السائر الی الله	همان رومی	بنیاد خاورشناسی فرهنگستان ابوریحان بیرونی، با شماره ۸۳۰. مأخذ: (URL1)
		الموسیقی الکبیر	احمد بن محمد اسحاق	کتابخانه دانشگاه پرینستون، با شماره Garrett no. ۲۲۰B. مأخذ: (URL3)
		حاشیه لوامع الاسرار	حافظ بن حاجی محمد شیرازی	کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، با شماره ۱۷۲۹۸.
		مثنوی مولوی رومی	نظام بن ابراهیم رازی	کتابخانه دانشگاه تهران.
		دیوان فاریابی و اسفرنگی	کمال ثانی	کتابخانه گلستان، با شماره ۳۷۶.
۱۰	۸۶۷	آغاز نسخه خمسه نظامی	شیخ محمود پیربوداقی	کتابخانه استانبول، با شماره H.761. مأخذ: (Togan, 1963, 25)
		مجموعه ترجیعات	هفت کاتب	کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با شماره ۹۹۷۰.
		خمسه امیر خسرو دهلوی		توب قاپی سرای استانبول، با شماره TSR.1021. مأخذ: (اژند، ۱۳۹۸، ۵۲)
		دیوان حافظ	شیخ محمود پیربوداقی	مجموعه شخصی جعفر قاضی. مأخذ: (URL7)
		قصه امیر احمد و مهستی		انجمن پادشاهی (لندن)، با شماره or.8755.
		مجموعه مثنویات		انجمن پادشاهی (لندن).
		حدیقه المعارف		کتابخانه گلستان با شماره ۵۱۸.
		مناقب العارفين افلاکی	درویش احمد بن ابی بکر	کتابخانه حسین آفانخجوانی تبریز.
		مثنوی مولوی	حمدالله بن قوام الدین نظام	کتابخانه دانشگاه میشیگان.
		رباعیات افضل کاشانی و خیام	فخرالدین احمد	موزه هنری دالاس. مأخذ: (URL9)
۱۱	۸۶۸	دیوان (فتاحی، خماری، اسرار)	حسین شمس گرگانی	کتابخانه دانشگاه آن آربر، با شماره ۳۴۴.
		تراجم الاعاجم از بقال خوارزمی	ابراهیم بن محمد صاروبالی	کتابخانه دانشگاه پرینستون آمریکا، با شماره ۵۲۴۷. مأخذ: (URL1)
		شرح هدایه ملازاده	عبدالله بن خضر دیار بکری	مجموعه علی اکبر فیاض.
		دیوان جمالی		کتابخانه ایندیا آفیس. مأخذ: (اژند، ۱۳۹۸، ۵۲)
		کلیات اوحدی مراغی اصفهانی	میرک شیرازی	کتابخانه گلستان.
		شاهنامه	محمد بن محمد البلخی	توقی‌قاپی سرای استانبول، با شماره H.1496.
			محمد بن محمد البقال	توقی‌قاپی سرای استانبول.
۱۲	۸۷۰	دیوان اوحدی	میرک شیرازی	کتابخانه سلطنتی تهران.
	۸۷۱	مبارک فی علم التصوف	حسن بن علی بن احمد اجهوری	مجموعه نسخ خطی دانشگاه لس آنجلس.

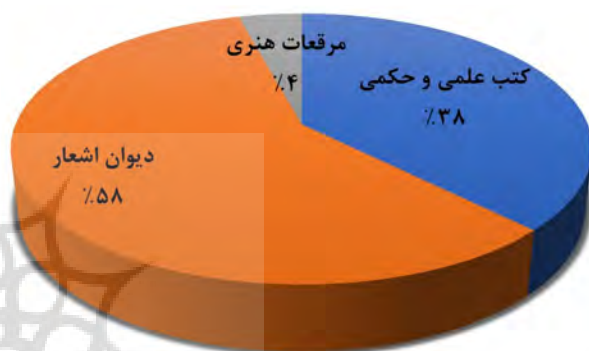
به هرات سفر کرد و برای بایسنقر میرزا، سلطان ابراهیم میرزا و پیربوداق کتابت کرده است (بیانی، ۱۳۴۵، ۶۸). وقتی پیربوداق و جهانشاه هرات را تصرف کردند، اظهار تبریزی در مشهد می‌زیست و نسخه‌ای از قطعات ابن یمین فریومدی را به نام پیربوداق به قلم نستعلیق کتابت خفی در تاریخ ۴ رجب ۸۶۴ ه.ق به پایان برده است، این نسخه در موزه‌ی اسلامی استانبول نگهداری می‌شود (URL 5؛ سمسار، ۱۳۹۹).

عبدالرحمن خوارزمی؛ پیش‌تر در کارگاه ابراهیم سلطان کار می‌کرد. یک‌خمس نظامی به خط او در سال ۸۳۹ ه.ق یک سال پس از مرگ ابراهیم سلطان کتابت نمود و نگاره‌های آن به سبک مکتب شیراز دوره‌ی تیموری است (محفوظ در کتابخانه‌ی بریتانیا به شماره 12856.or). نسخه کتابت شده دیگر، خمس نظامی به سال‌های ۵۷-۸۴۳ ه.ق است. بخش اول آن در سال ۸۴۳ ق. و پاره‌ی دوم آن را در سال ۸۵۷ ه.ق یعنی سال ورود پیربوداق به شیراز کامل کرده است (محفوظ در کتابخانه تویقایی سرای استانبول، شماره H.779). خمس نظامی دیگر موجود در کتابخانه‌ی تویقایی سرای استانبول به شماره H.773 است که انجامه‌ی آن دارای سه تاریخ است: رجب ۸۶۴؛ شعبان ۸۶۴ و ربیع‌الاول ۸۶۵ ه.ق از تاریخ آخر پیداست که کتابت این اثر در شیراز شروع و در بغداد به اتمام رسیده است. آخرین نسخه شناخته‌شده عبدالرحمن خوارزمی، یک نسخه گلچین به سال ۸۶۶ ه.ق کتابت شده در دارالسلام بغداد، پیداست که وی در آن سال تحت حمایت پیربوداق از شیراز به بغداد سفر کرده است (آژند، ۱۳۹۸، ۵۲). او همچنین از کاتبان مجموعه ترجمعات ۸۶۶ ه.ق بغداد، محفوظ در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۹۷۰ است.

محمود سلطانی؛ خمس نظامی را محمود خطاط در دهم ربیع‌الثانی ۸۳۵ ه.ق در هرات برای کتابخانه‌ی سلطان شاهرخ کتابت کرده است که در انجامه کتابت نام محمود آمده است که می‌بایست همان خواجه محمود سبزواری از کاتبان شاهرخ و بایسنقر باشد. از قرار معلوم با بهره‌گیری از نام سلطان شاهرخ خود را «محمود سلطانی» نامیده است (آژند، ۱۳۸۷، ۱۲۵). یک جلد قرآن با رقم محمود سلطانی در اواخر جمادی‌الاول ۸۴۶ ه.ق در هرات محفوظ در کتابخانه‌ی سلطنتی موجود است (بیانی، ۱۳۵۸، ۲۰۰). در بین کاتبان دوره‌ی پیربوداق از هنرمندان مکتب هرات نیز بوده که بعد از فتح هرات با خود به شیراز آورد تا برای او کار کنند و این هنرمندان در آن دوره همچنان فعال بودند و پس از درگذشت پیربوداق در آنجا ماندند و از حمایت خلیل پسر اوزون حسن آق قویونلو برخوردار شدند (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۶۴).

محمود هروی - شیخ؛ از شاگردان جعفر بایسنقری است. ابتدا نزد پیربوداق بن جهانشاه قراقویونلو به امر کتابت مشغول شد و به همین مناسبت در برخی آثار خود پیر بوداقی رقم کرده است. بعد از قراقویونلوها در سال ۸۷۴ ه.ق به دربار سلطان یعقوب آق قویونلوها منتقل شد، آثار تاریخ‌دار او تا سال ۸۹۴ ه.ق بوده است. یک غزلیات امیرشاهی به قلم کتابت خفی متوسط در آخر ربیع‌الاول سال ۸۶۴ ه.ق در شیراز به رقم شیخ محمود، محفوظ در کتابخانه‌ی استانبول، یک نسخه چهل کلمه با ترجمه به قلم نستعلیق سال ۸۶۷ ه.ق بغداد با رقم محمود در مجموعه عباس مزدا در تهران است (بیانی، ۱۳۴۸، ۸۹۱-۹۸۳) و دیوان حافظ با کتابت شیخ محمود سال ۸۷۰ ه.ق بغداد در (کتابخانه استانبول با شماره TS H.1015) محفوظ است.

جهانشاه پدر پیربوداق طبع شعری داشت و در شعر حقیقی تخلص می‌کرد (نوائی، ۱۳۷۰، ۴۴۳)، پیربوداق نیز اشعار خود را با تخلص (بوداخ) [بوداق] می‌سرود (Arayancan, 2009, 247). در محاصره‌ی بغداد بر اثر باغی شدن پیربوداق، نامه‌های میان او و جهانشاه به صورت شعر مبادله می‌شد (همایی، ۱۳۷۵، ۲۶۰). انواع نسخ کتابت شده در دوران پیربوداق شامل کتب علمی و حکمی، دیوان اشعار و مرقات هنری می‌باشند. دیوان اشعار شامل خمس نظامی، دیوان امیر خسرو دهلوی، رباعیات خیام، رباعیات بابا افضل کاشانی، کلیات سعدی، شاهنامه فردوسی، دیوان اشعار قاسم انوار، حلاج‌نامه عطار و دیوان (کاتبی، بسطامی، شاهی، خیالی، ابن یمین و انیس العشاق) بیشتر از دیگر انواع نسخ، کتابت شده‌اند. به نظر می‌رسد از آنجاکه پیربوداق خود طبع شعری داشت، به کتابت این نوع نسخ بیشتر توجه می‌کرد (نمودار ۲).

مرقات هنری ■ دیوان اشعار ■ کتب علمی و حکمی

نمودار ۲. نوع نسخ خطی کتابت شده در دوره‌ی پیربوداق (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق).

حمایت از کاتبان نسخ

در فن کتاب‌آرایی از بین خصوصیات گوناگون مانند جلد آرایی، کاغذسازی و نقاشی، هنر خوشنویسی مهم‌ترین بخش کتاب‌آرایی است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳، ۵۰۱). در دوره‌ی تیموریان شاهرخ و فرزندان او تا نیمه دوم قرن نهم هجری، با حمایت هنرمندان به‌ویژه خوشنویسان، زمینه‌ی رشد و اعتلای کتابت نستعلیق فراهم آوردند. در این دوران، با رقابت خوشنویسان، سبک‌های نستعلیق شکل می‌گیرد و با تفوق برخی و حذف برخی دیگر از سبک‌ها، مسیر آینده‌ی نستعلیق نیز تعیین می‌شود. خوشنویسان شیرازی، تبریز مانده‌ها و مناطق غربی ایران اغلب به سبک گذشته و رقیب، متمایل و وفادار مانده‌اند. در دوره‌ی پیربوداق، خوشنویسان فارس و بغداد دگر بار به یکدیگر پیوستند و رونق خوشنویسی آن‌ها تکرار گردید (حاج محمد حسینی و همکاران، ۱۳۹۷، ۱۳۶). هنر خوشنویسی که در تمام مجامع و معارف مورد توجه شاهان و بزرگان جلایری، مظفری و تیموری بوده و خوشنویسانی را در دربار خود جمع آورده و به تربیت و تشویق آنان پرداختند و مراکز مهم کتاب‌آرایی را به وجود آوردند. در این میراث عظیم، قراقویونلوها به‌خصوص جهانشاه و پیربوداق بعد از تصرف شیراز و بغداد نیز سهم مهمی داشته‌اند. کاتبان نسخ خطی در دوره‌ی پیربوداق، هسته‌ی اصلی آن کارگاه‌ها می‌باشند. در ادامه به معرفی برخی از مهم‌ترین کاتبان مورد حمایت پیربوداق می‌پردازیم. اظهار تبریزی؛ خوشنویس قرن نهم، شاگرد جعفر بایسنقری از تبریز

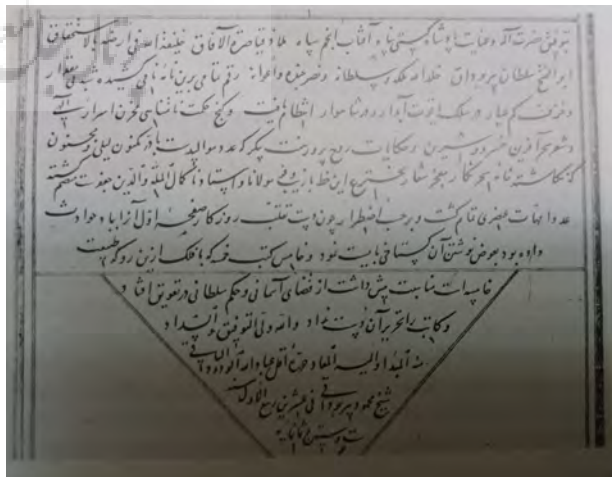
دربار پیربوداق قراقویونلو بوده و در بغداد می‌زیست. از آثار او بعضی ترجیعات به قلم کاتبان جلی متوسط، یک نسخه لمعات عراقی و گلشن راز شبستری، به قلم کاتبان خفی متوسط، با رقم و تاریخ «محمود بن محمد بن محمود بن خماری، فی سنه ۸۵۴ ه.ق.» در مجموعه‌ی مهدی بیانی است (بیانی، ۱۳۴۸، ۸۷۳). کاتب شاهنامه به خط نستعلیق با رقم محمود حماد ۸۶۱ ه.ق. محفوظ در (کتابخانه کورکیان نیویورک) است (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۹، ۱۹۳). دیوان حافظ، کاتب شده در شیراز به سال ۸۶۲ ه.ق. در (کتابخانه یحیی قریب) محفوظ است (همان، ۲۰۳). یک نسخه از دیوان اشرف مراغه‌ای شامل غزلیات و چند تکبیت، به تاریخ کاتب ۸۶۴ ه.ق. با رقم محمود خماری محفوظ در (کتابخانه فاتح ترکیه) موجود است (میرزایی، پشت‌دار و دهش، ۱۴۰۰، ۳۹۷). یکی از هفت کاتب مجموعه ترجیعات کاتب شده در بغداد به سال ۸۶۶ ه.ق. محفوظ در (کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۹۹۷۰)، محمود خماری به خط نستعلیق است. نسخه دیوان حافظ سعد تبریزی (جلال‌الدین سعد الله) با رقم «محمود بن محمد محمود بن خماری» به خط نستعلیق، ۸۶۴ ه.ق. در (کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۸۷۰۶۵) نگهداری می‌شود، سرلوح مذهب این نسخه در (تصویر ۲) و انجمله آن در زیر قابل مشاهده است (تصویر ۶).

تصویر ۶. انجمله دیوان حافظ سعد تبریزی (جلال‌الدین سعد الله)، با رقم محمود خماری، ۸۶۴ ه.ق. مأخذ: (کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با شماره ۱۳۱۵۹)

فخرالدین احمد؟؛ از کاتبان گمنام قرن نهم بود. یک نسخه کلیات کمال خجندی، رجب ۸۶۵ ه.ق. به قلم کاتب خوش، با رقم فخرالدین احمد الکاتب در موزه‌ی آثار اسلامی و ترک در استانبول محفوظ است (بیانی، ۱۳۴۵، ۴۳). از آثار او در مرقع H.2160 سال ۸۶۶ ه.ق. در بغداد و تستر و سال ۸۷۱ ه.ق. در ساوه کاتب شده‌اند (سه کی، ۱۳۸۸، ۱۴۵). یکی از کاتبان ترجیعات مجلس شورای اسلامی ۹۹۷۰ است که در سال ۸۶۶ ه.ق. ترجیعاتی از اوحدی و شیخ عراقی را کاتب نمود. مجموعه رباعیات بابا افضل کاشانی و عمر خیام، ذی‌الحجه ۸۶۷ ه.ق. در بغداد و یک نسخه مصور خمسۀ نظامی با رقم و تاریخ «فخرالدین احمد شعبان

شیخ محمود پیر بوداقي؛ شیخ محمود ابتدا نزد پیربوداق به امر کاتب مشغول بود و به همین مناسبت در بعضی از آثار خود «پیر بوداقي» رقم کرده است. پس از آنکه حکومت از خاندان قراقویونلو به آق قویونلو منتقل شد در سال ۸۷۴ ه.ق. شیخ محمود به دربار سلطان یعقوب بن اوزون حسن پیوست و در کتابخانه‌ی این امیر هنرپرور به کاتب پرداخت (همان، ۸۹۱). نسخه‌های کاتب شده بانام شیخ محمود پیربوداقي از سال ۸۶۳ - ۸۷۱ ه.ق. کاتب شده در شیراز، بغداد، هرات و ساوه می‌باشند. دیوان قاسم ۸۶۳ ه.ق. (کتابخانه چستربیتی)، دیوان حافظ ۸۶۴ ه.ق. شیراز، محفوظ در (کتابخانه بریتانیا or.11896) است (آزند، ۱۳۹۸، ۵۲). دیوان حافظ سعد تبریزی (جلال‌الدین سعد الله)، سال ۸۶۴ ه.ق. کاتب شده در شیراز، به خط نستعلیق، محفوظ در (کتابخانه بریتانیا or.11848) و رباعیات خیام ۸۶۵ ه.ق. کاتب شده در شیراز محفوظ در (کتابخانه بادلیان MS. Ouseley 140) رقم شیخ محمود پیربوداقي را در انجمله دارد (تصاویر ۱ و ۳). خمسۀ H.773 مکتب هرات ۸۶۵ ه.ق. برای پیربوداقي و حاوی پرتله‌هایی از حاکم است، آغاز نسخه خمسۀ نظامی H.761 از ۸۶۶ ه.ق. توسط شیخ محمود پیربوداقي برای سلطان ابوالفتح پیربوداقي والی بغداد است (Togan, 1963, 26). یک نسخه‌ی طلاکوب شده از دیوان حافظ به تاریخ ۱۴۶۲ م. ۸۶۷/ ه.ق. توسط شیخ محمود پیربوداقي نسخه‌برداری و به کتابخانه‌ی پیربوداقي در بغداد تقدیم شده است. این نسخه در (مجموعه‌ی جعفر قاضی در مونیخ) نگهداری می‌شود (URL7). سی‌ونه قطعه به قلم‌های شش‌دنگ تا غبار خوش و متوسط در مرقع سلطان یعقوب به رقم‌هایی ۲ با عنوان: شیخ محمود پیربوداقي، ۸۷۱ ه.ق. ساوه، شیخ محمود هروی ۸۷۱ ه.ق. حوالی جزین، شیخ محمود شیخ‌الکاتب رجب ۸۷۱ ه.ق. ساوه، شیخ محمود محرم ۸۶۴ ه.ق. شیراز، شیخ محمود ۸۵۸ ه.ق. ۸۶۴ ه.ق. و ۸۶۳ ه.ق. در شیراز کاتب نمودند (بیانی، ۱۳۴۸، ۸۹۴). علاوه بر نسخه‌های کاتب شده نام‌های نیز به تاریخ ۸۶۶ ه.ق. با رقم شیخ محمود پیربوداقي به پیربوداقي نوشته شده است. در این تاریخ پیربوداقي حاکم بغداد بوده است و شیخ محمود نیز نسخه‌های در این سال در شیراز و بغداد دارد، ممکن است این نامه را در شیراز نوشته باشد (تصویر ۵).

تصویر ۵. انجمله با رقم شیخ محمود پیربوداقي، ۸۶۶ ه.ق. مأخذ: (Gowing et al, 1994, 446)

محمود خماری؛ از کاتبان گمنام قرن نهم، ظاهراً از خوشنویسان

۸۷۳ ه. ق فعالیت داشته است. برگه‌ای از مجموعه ترجیعات مجلس شورای اسلامی به خط ایشان در زیر قابل مشاهده است (تصویر ۸).

تصویر ۸.
سرلوح
ترجیع
خواجه
سلمان
از

مجموعه ترجیعات، بغداد، ۸۶۶ ه. ق. نمونه خط شرف‌الدین حسین سلطانی، مأخذ: (کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با شماره ۹۹۷۰)

احمد بن حاجی ابی بکر؛ مثنوی مولوی به خط نستعلیق، سال ۸۶۵ ه. ق. در بغداد کتابت کرده است. این مثنوی در شش دفتر هرکدام با مقدمه‌ای به زبان عربی یا فارسی معرفی شده‌اند و به خط طلایی توقیعی اجرا شده است. سر تیتراها به سبک تزئین شده عباسی نوشته شده است. صحافی جلد آن چرم قرمز تیره مربوط به نسخه‌ی اصلی نیست و در قرن سیزدهم می‌باشد. این نسخه محفوظ در (موزه هنر والترز با شماره ۶۲۵.W) است.

از آنجاکه جهان‌شاه و پیربوداق در سال ۸۵۵ ه. ق بر عراق استیلا یافتند (سمرقندی، ۱۳۸۲، ۴۳۲) و در سال ۸۵۷ ه. ق تمامیت عراق عرب و عراق عجم، اصفهان و فارس تحت اقتدار جهان‌شاه ترکمان درآمد (حسینی فسایی، ۱۳۷۸، ۳۴۲) و در سال ۸۶۷ ه. ق پیربوداق از شولستان و بهبهان و شوشتر گذشته و وارد دارالسلام بغداد شد (همان، ۳۴۷) و تاریخ نسخه ذکر شده مربوط به سال ۸۶۵ ه. ق است، به نظر می‌رسد بین کارگاه‌های کتاب‌آرایی شیراز و بغداد داد و دهش بوده و در ارتباط باهم بودند. برگه‌ای از این نسخه در زیر آمده است (تصویر ۹).

۸۸۱ ه. ق» در (توقیایی سرای استانبول) و نسخه‌ای از خمسه خواجهی کرمانی به قلم نستعلیق با رقم و تاریخ «احمد الکاتب، شعبان ۸۹۷ ه. ق»، در (کتابخانه نور عثمانیه ترکیه) محفوظ ماندند. برگه‌ای از مجموعه رباعیات (افضل کاشانی و خیام) با رقم فخرالدین احمد، ۸۶۷ ه. ق کتابت شده در بغداد، محفوظ در (موزه هنر دالاس) در زیر آمده است (تصویر ۷).

تصویر ۷. سرلوح مجموعه رباعیات (افضل کاشانی و خیام)، نمونه خط فخرالدین احمد، بغداد، ۸۶۷ ه. ق. مأخذ: (URL 9)

شرف‌الدین حسین سلطانی (حسین مشهدی)^۵: شرف‌الدین حسین از کاتبان و خوشنویسان یعقوب آق قویونلو و پیربوداق بوده و به همین مناسبت سلطانی رقم می‌کرده است. یک نسخه دیوان امیری به قلم کتابت خوش برای ابوالفتح پیربوداق بهادر خان با رقم شرف‌الدین حسین در کتابخانه ایاصوفیه استانبول، یک نسخه کلیله و دمنه به قلم کتابت متوسط و عناوین به خط ثلث جلی خوش، ۸۵۱ ه. ق، با رقم شرف‌الدین شهاب‌الدین بن حاج شرف‌شاه، در کتابخانه‌ی مدرسه سپه‌سالار است (بیانی، ۱۳۴۵، ۱۵۷). در مجموعه ترجیعات بغداد، ۸۶۶ ه. ق محفوظ در (کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۹۹۷۰)، ترجیع‌بندی از سعدی و ترجیع‌خواجه سلمان با رقم شرف‌الدین حسین مشهدی است. خطی از ایشان در مرقع H.2153 (در توقیایی سرای استانبول) در ترکیب با نقاشی محمد سیاه‌قلم نیز موجود است. دیوان امیر خسرو دهلوی به کتابت شرف‌الدین حسین سلطانی در سال ۸۷۳ ه. ق کتابت در شماخی در آذربایجان در (کتابخانه بریتانیا) است، بنابراین در طی سال‌های ۸۵۱

شده است؛ بنابراین سیاست و منازعات پیربوداق و پدرش برای استقلال و برگشت به شیراز بر روند هنر کتاب‌آرایی آن دوره تأثیر گذاشته است. بعد از مرگ پیربوداق در سال ۸۷۱ ه.ق. حمایت از هنرمندان و کاتبان در دوره‌ی قراقویونلوها به پایان رسید از آنجاکه نسخه‌ای مربوط به سال ۸۷۲ ه.ق. یافت نشده است. بیشترین نسخ، مربوط به سال‌های (۸۶۲-۸۶۶ ه.ق.) در زمان حاکمیت پیربوداق در شیراز می‌باشند و کمترین نسخ در سال ۸۶۹ ه.ق. در بغداد است (نمودار ۳).

نمودار ۳. تعداد نسخ کتابت‌شده دوره‌ی پیربوداق (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق.).

نتیجه

هنر کتاب‌آرایی از سده‌های پیش از قراقویونلوها رواج داشته است. با تصرفات جهانشاه قراقویونلو و پسرش پیربوداق، قراقویونلوها علاوه بر اینکه وارث حکومت‌های پیشین جلایری و تیموری شدند، خود نیز به توسعه و رونق آن کمک کردند. جهانشاه با توسعه قلمرو خود در تبریز، بغداد، شیراز، یزد، ساوه، کرمان و خراسان نسبت به انتقال هنرمندان اقدام نموده است؛ این در حالی است که ولیعهد او پیربوداق با عشق وافر در مناطق شیراز و بغداد به ترویج بیشتر این موضوع پرداخت و هنرمندان از دیگر مناطق را به آنجا دعوت می‌نمود و به‌وسیله‌ی حلقه‌ی واسط هنرمندان، برای ایجاد نسخ خطی و کتاب‌آرایی در کارگاه‌ها موجب تبادل تجربیات هنری هنرمندان مناطق مختلف با یکدیگر گردید. در این میان هنرمندانی چون شیخ محمود پیربوداقی کلانتر کتابخانه‌ی پیربوداق در شیراز آن قدر حرمت داشت که پیربوداق عنوان لقب خود را به او داد و در شیراز و بغداد از کاتبان خاص او بود. رونق و نشر کتاب‌آرایی در عصر پیربوداق از نسخ کتابت شده در سال‌های حاکمیت او، هم در کمیت و هم در کیفیت گویای همین موضوع است. از سرآمدان هنر آن دوره، نسخه‌های مهم مانند رباعیات خیام، دیوان حافظ سعد الله، مجموعه ترجیعات و مثنوی مولوی و کاتبانی چون شیخ محمود پیربوداقی، محمود خماری، شرف‌الدین حسین سلطانی، فخرالدین احمد و احمد بن حاجی ابی بکر می‌باشند. مهم‌ترین ویژگی این دوره ایجاد زمینه برای تولید آثار فاخر و حمایت ایشان، در امر کتابت و کتاب‌آرایی در غرب ایران است و اینکه مرکز ثقل کتاب‌آرایی شرق به غرب انتقال یافت و مکتب غربی با هنرمندان مختلف در امر کتاب‌آرایی فعال بودند. رقم و تاریخ انجامه‌های نسخ خطی کتابت شده مخصوصاً کتب شعر در دوران پیربوداق در تناسب با زمان کوتاه حکومتش، بسیار بوده و نشان از حمایت او در برپا نگاه داشتن کارگاه‌ها، تشویق هنرمندان و کاتبانی است که از مدت‌ها قبل در این زمینه فعالیت داشته و در آن دوران نیز ارزش حرفه و هنر و شعر مورد ارج و توجه قرار گرفته است و نسخ گران‌بهایی به وجود آمد که به نام دوره‌ی پیربوداق در تاریخ هنر به یادگار مانده است.

تصویر ۹. سرلوح دفتر ششم مثنوی مولوی، نمونه خط احمد بن حاجی ابی بکر، بغداد، ۸۶۵ ه.ق. مأخذ: (URL 10)

تحلیل یافته‌ها

نسخ به‌جامانده در دوره‌ی قراقویونلوها در زمان حاکمیت پیربوداق که در این پژوهش گردآوری شده، ۷۱ نسخه می‌باشند. از این تعداد حدود ۵۰ کاتب و خوشنویس نام آن‌ها مشخص شده است. کارگاه‌های کتاب‌آرایی پیربوداق در شیراز با خمسه‌ی نظامی در سال ۸۵۷ ه.ق. آغاز می‌شود. در سال ۸۵۸ و ۸۵۹ ه.ق. ضمن درگیری با نوادگان تیموری در تصرف یزد، تعداد نسخ به یک نسخه در سال می‌رسد. حدود سال‌های ۸۶۰ تا ۸۶۲ ه.ق. که تقریباً قدرت در دست قراقویونلوها بوده، اوضاع آرام‌تری برای رسیدن به اموری غیر از جنگ مهیا شد و تعداد نسخ خطی بیشتر شد. بعد از فتح هرات در سال ۸۶۲ ه.ق. و همراهی پیربوداق با جهانشاه و ادعای استقلال پیربوداق از پدر و درگیری بین آنان بر تولید کتابت تأثیر گذاشته و در سال ۸۶۳ ه.ق. تعداد نسخ نسبت به سال‌های قبل کمتر شد؛ اما در سال ۸۶۴ ه.ق. شکوفایی هنر کتاب‌آرایی رونقی دوباره گرفت و این روند تا سال ۸۶۶ ه.ق. ادامه یافته است. دیوان حافظ سعد الله در سال ۸۶۵ ه.ق. در بغداد کتابت شده و حاوی نگاره‌ی پیربوداق و درباریان در آن است، به نظر می‌رسد حاکمیت بغداد نیز زیر نظر ایشان بوده و هنرمندان در حال رفت‌وآمد به شیراز و بغداد بودند. پیربوداق در سال ۸۶۷ ه.ق. به بغداد فرستاده می‌شود، این جابه‌جایی بر روند کتابت تا حدودی تأثیر گذاشته، علی‌رغم اینکه نسخی در بغداد در این سال کتابت شده است، اما از سال ۸۶۸ ه.ق. به بعد شاهد سیر نزولی در کارگاه‌های کتاب‌آرایی قراقویونلوها هستیم. یکی از این عوامل محاصره‌ی بغداد توسط جهانشاه در جنگ با پیربوداق می‌باشد تا جایی که در سال ۸۶۹ ه.ق. هیچ نسخه‌ی کتابت شده‌ای یافت نشد و در سال ۸۷۰ و ۸۷۱ ه.ق. نیز هر سال یک نسخه کتابت

پی‌نوشت‌ها

۱. پیربوداق بن قرا یوسف سلطان احمدجلایر او را به فرزندی قبول کرد، به فرمان سلطان احمد جلایر بر تخت سلطنت نشست و اسم او به این سیاق در احکام و منشایر نوشته شد: «پیربوداق بن ابوالنصر یوسف بهادر سوز میرز» (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹، ۶۸۷).
۲. گویند که پیربوداق خان با گلابی اش به یزد آمد، گلابی پیر بوداکی در یزد مشهور است نقل است که پیربوداق با خود گلابی به یزد آورد (آیتی، ۱۳۱۷، ۲۰۸).
۳. رقم‌های شیخ محمود پیربوداکی، شیخ محمود هروی و شیخ محمود، در مرقع سلطان یعقوب: «کتابه العبد المذنب المحتاج الی رحمہ الملک الباقی شیخ محمود پیربوداکی احسن الله احوالها در ساوه به سال ۸۷۱ق.» «کتابه الشیخ محمود هروی عفی عنه فی سنه احدی و سبعین و ثمانمائه، بحوالی جزین» «کتابه العبد المذنب شیخ محمود شیخ الکاتب اصلح الله شأنه ابدأ فی شهرالله الصم رجب المرجب سنه احدی و سبعین و ثمانمائه فی بلده ساوه و «کتابه العبد الشیخ محمود اصلح الله شأنه ابدأ فی العشر الاول محرم الحرام سنه اربع و ستین و ثمانمائه، شیراز» و «کتابه العبد شیخ محمود فی سنه سبع و سبعین و ثمانمائه بدار السلام بغداد» و «فی سنه ثمان و خمسين و ثمانمائه، کتابه العبد شیخ محمود...» و «کتابه العبد شیخ محمود تجاوز الله عن سیاته... اربع و ستین و ثمانمائه، شیراز» و «کتابه العبد شیخ محمود... فی العشر الاخر فی ذی القعدہ ۸۶۳ ق. شیراز» است (بیانی، ۱۳۴۸، جلد ۳، ۸۹۴).
۴. به نقل از محمد حسن سمسار در مدخلی بر احمد کاتب: درباره زندگی احمد کاتب، در آثار تذکره‌نویسان هیچ‌گونه آگاهی داده نشده است، اما محل و تاریخ کتابت آثار و شیوه رقم زدن فرزندش با رقم «شیخ محمد بن فخرالدین احمد الکاتب السلطانی الهروی» کم‌وبیش آگاهی‌هایی از زندگانی او به دست می‌دهد. این رقم، نسبت احمد را به هرات نشان می‌دهد. کتابت شماری از آثار احمد در بغداد و به کار بردن صفت «غریب» در رقم‌هایش، نشان از آن دارد که او از هرات به بغداد سفر کرده و ساکن این شهر بوده است (URL 6). محمد بن فخرالدین - شیخ، از کاتبان گمنام قرن نهم و دهم که نسخه‌های کتاب شده توسط ایشان: دیوان مغربی ۸۸۹ ه.ق، در موزه آثار اسلامی استانبول، جام جم اوحدی ۹۱۷ ه.ق در (کتابخانه رامپور هند)، دیوان جامی به ۹۱۹ ه.ق در (مجموعه مجید موقر در تهران) و نسخه نظامی به قلم خفی متوسط با رقم و تاریخ «شیخ محمد بن فخرالدین احمد الکاتب السلطانی الهروی، رمضان ۹۳۳ ه.ق» در (موزه‌ی باستان‌شناسی دهلی) نگهداری می‌شوند (بیانی، ۱۳۴۸، جلد ۳، ۸۰۵). دیوان عبدالرحمن بن احمد جامی (۸۱۷-۸۹۸ ه.ق) نیز به کتابت «شیخ محمد بن فخرالدین احمد کاتب سلطانی» در رمضان ۹۱۴ و شوال ۹۲۱ به خط نستعلیق در (کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۹۲۵۸)، محفوظ است.
۵. به نقل از بیانی در کتاب احوال و آثار خوشنویسان آمده است که: «شرف‌الدین بن الشهاب الدین از کاتبان گمنام قرن نهم، معاصر با شرف‌الدین حسین سلطانی و شاید هر دو شرف‌الدین یکی باشد که در یکجا لقب و نام و نسبت خود را ذکر کرده و نام پدر را نیاورده و در جای دیگر، لقب خود و نام پدران خود را آورده است» (بیانی، ۱۳۴۵، ۳۰۸).

فهرست منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۸۷)، مکتب نگارگری هرات، تهران: فرهنگستان هنر.
- آزند، یعقوب (۱۳۹۷)، شیوه تبریز مکتب ترکمان، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۳(۴)، ۲۹-۴۰.
- <https://doi.org/10.22059/jfava.2018.68758>
- آزند، یعقوب (۱۳۹۸)، شیوه شیراز مکتب ترکمان، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۴(۴)، ۴۹-۵۶.
- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22286039.1398.24.4.6.6>
- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، چاپ اول، یزد: گل بهار یزد.
- انتینگهاوزن، ریچارد و گرابار، الگ (۱۳۸۳)، هنر و معماری اسلامی جلد ۱، ترجمه: یعقوب آزند، تهران: سمت.
- بلخاری قهّی، حسن (۱۴۰۰)، در باب زیبایی (زیبایی‌شناسی در حکمت اسلامی و فلسفه‌ی غربی)، تهران: دانشگاه تهران.
- بلوم، جانانان و بلر، شیدا (۱۳۹۱)، هنر و معماری اسلامی جلد ۲، ترجمه یعقوب آزند و فائزه دینی، تهران: سمت.
- بیانی، مهدی (۱۳۴۵)، احوال و آثار خوشنویسان (نستعلیق نویسان)، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۴۸)، احوال و آثار خوشنویسان (نستعلیق نویسان)، جلد ۳، تهران: دانشگاه تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۸)، احوال و آثار خوشنویسان: با نمونه‌هایی از خطوط خوش، جلد ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- پاکباز، ربوین (۱۳۹۸)، نقاشی ایران از دیرباز تا کنون، تهران: زرین و سیمین.
- حاج محمد حسینی، همایون؛ خزایی، محمد و وحدت طلب، مسعود (۱۳۹۷)، تأملی در جریان‌های آغازین خوشنویسی نستعلیق دوره تیموری، مبنای نظری هنرهای تجسمی، ۳(۱)، ۱۲۳-۱۴۰.
- <https://doi.org/10.22051/jtpva.2018.3941>.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۷۸)، فارس نامه ناصری. تصحیح و تحشیه از: منصور رستگاری فسایی، جلد ۱، تهران: امیرکبیر.
- خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۸۰)، تاریخ حبیب السیر، زیر نظر محمد دبیر سیاقی و جلال الدین همایی، جلد ۴، تهران: خیام.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، جلد ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- رضایی مهور، میثم (۱۳۹۰)، توپ قاپی سرای، موزه هنر اسلامی، پیام بهارستان، ۲(۱۳)، ۱۰۷۹-۱۱۰۳.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۸۲)، تذکره‌الشعرا، به اهتمام و تصحیح: ادوارد براون، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- سه کی، یوشیفوسا (۱۳۸۵)، آثار خوشنویسی در دو مرقع سلطان یعقوب (یادگاری از عصر قراقویونلوها و آق قویونلوها)، نامه بهارستان، ۱۱(۶)، ۷۵-۱۷۲.
- سه کی، یوشیفوسا (۱۳۸۸)، مجموعه ترجیعات سرکاری؛ یادگاری از عصر قراقویونلوها؛ (محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۹۷۰، نامه بهارستان، ۱۵(۱۰)، ۱۳۷-۱۷۶.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴)، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- طهرانی، ابوبکر (۱۳۵۶)، دیار بکر، تاریخ حسن بیک آق قویونلو و اسلاف او و آنچه بدان متعلق است از تواریخ قراقویونلو و چغانای، به تصحیح و اهتمام: نجاتی لوغال و فاروق سومر. تهران: طهوری.
- قزوینی، یحیی بن عبداللطیف (۱۳۱۴)، لب‌التواریخ، مصحح: سید جلال الدین طهرانی، چاپ اول، تهران: خاور.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۸۹)، کاتبان شاهنامه، آینه‌ی میراث، شماره ۴۷، ۱۸۶-۲۰۹.
- کریم زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹)، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی، جلد ۲، تهران: ساتراپ.
- میر جعفری، حسین (۱۳۸۸)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره‌ی تیموریان و ترکمانان. تهران: سمت.
- میرزایی، علی پدرام؛ پشت‌دار، علی محمد و دهش، لیلیا (۱۴۰۰)، جست‌وجو در احوال و آثار درویش اشرف مراغی و ضرورت تصحیح کلیات اشعار او، کهن نامه ادب پارسی، ۱۲(۱)، ۳۸۵-۴۱۸. doi: 10.30465/cpl.2021.5693
- منشی قزوینی، بوداق (۱۳۷۸)، جواهر الاخبار بخش تاریخ ایران از قراقویونلو تا سال ۹۸۴ ه.ق، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محسن بهرام نژاد، تهران: میراث مکتوب.
- نوائی، عبدالحسین (۱۳۷۰)، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه اسماعیل، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

تحولات هنر کتاب‌آرایی قراقیونلوها در دوره‌ی پیربوداق با تأکید بر کاتبان
نیمه‌ی دوم قرن نهم هجری (۸۵۷-۸۷۱ ه.ق.)

Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne, Istanbul: Istek Yayinlari.

Togan, Zeki Velidi (1963), *On the miniatures in Istanbul libraries*, Istanbul: Baha Matbaasi.

URL1: <https://aghabozorg.ketab.ir/Library>

URL2: British Library, Or 11846, Copy in: <https://museum.gajoor.net/items/hafezsaad/p0307>

URL3: <https://catalog.princeton.edu/catalog/9947077563506421>

URL4: <https://catalog.princeton.edu/catalog/9955765013506421>

URL5: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/240094>

URL6: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/228115>

URL7: Islamic Arts Magazine, Event Art Auctionby (2020): https://islamicartsmagazine.com/magazine/view/explore_the_arts_of_the_islamic_world_india.

URL8: Bodleian Library MS. Ouseley 140: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/44c54e4b-d102-4329-97cc-9607bdd-9bee1>.

URL 9: Ruba'iyat of Umar Khayyam, dated 867 AH/1463, The Keir Collection of Islamic Art on loan to the Dallas Museum of Art: <https://dma.org/art/collection/object/5340716>.

URL10: <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W625/description.html>.

واله اصفهانی قزوینی، محمد یوسف (۱۳۷۹)، *روضه‌های ششم و هفتم از خلد برین (تاریخ تیموریان و ترکمانان)*. به کوشش: میر هاشم محدث، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۵)، *تاریخ ادبیات ایران*، به کوشش: ماهدخت بانو همایی، تهران: مؤسسه نشر نیما.

Arayancan, Ayşe ATICI (2009), Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 1(1), 239-250.

Graves, Margaret.S & Junod, BENOÎT (2011), *Architecture in Islamic arts, Treasures of the Aga Khan Museum*, Geneva, Switzerland : Aga Khan Trust for Culture.]

Gowing, S.Lawrence, Boardman, John & Evans, Michael (1994). *The encyclopedia of visual art*. Volume 3, Encyclopedia Britannica international, Ltd. London.

Hayashi, Norihito (2012), The Turkman Commercial Style of Painting: Origins and Developments Reconsidered. *Orient*, 47, 169-189, <http://doi.org/10.5356/orient.47.169>.

Necipoğlu, Gülru (2017), Persianate Images between Europe and China: The "Frankish Manner" in the Diez and Topkapı Albums, *The Diez Albums*, c (1350-1450), 529-591. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004323483_021.

Tasagil, Ahmet & Kar, Aykut (2018), *İnsanlığın Seriveni*:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی